
Građansko društvo i demokracija u tranzicijskim društvima

PERO MALDINI*

Sažetak

U članku se razmatra pojam građanskog društva u odnosu na teorijsko naslijeđe, te se preispituje njegovo značenje u kontekstu društvene stvarnosti razvijenih demokracija, osobito tranzicijskih društava.

Autor tematizira bitna kvalitativna obilježja društava razvijene demokracije gdje je na djelu pronalaženje načina daljnjeg razvoja građanskog društva i njegova prilagođavanja novim društvenim prilikama, ponajprije očuvanjem i jačanjem građanske inicijative i proširenjem prostora građanske i političke participacije.

Tranzicijskim je društvima, pak, demokracija cilj kojemu teže. Autorov je stav da uspostava autonomnoga građanskog društva i praktična primjena njegovih elementarnih mehanizama jest neophodan i nezamjenjiv uvjet njezina ozbiljenja. Razmatraju se mogućnosti demokratizacije javnog i političkog prostora tranzicijskih društava primjenom društvenih i političkih obrazaca građanskog društva, osobito u odnosu na sve razlike i specifičnosti tih društava koje djeluju kao inhibitori činitelji (društveno i političko naslijeđe, autoritarne aberacije). Mogućnosti autohtonog strukturiranja građanskoga društva unutar postojećih društvenih uvjeta, a na temelju istih univerzalnih vrijednosti na kojima se ono zasniva u razvijenim demokracijama, unatoč brojnim preprekama, imaju znatno veće izgleda od implementacije gotovih rješenja iz razvijenih demokracija.

Ključne riječi: građansko društvo, država, tranzicija, tranzicijska društva, demokratizacija, društvene vrijednosti, participacija

Uvod

Priroda društvenih promjena u suvremenim razvijenim društvima, osobito tijekom proteklih dvaju desetljeća, potaknula je ponovno aktualiziranje, pa i redefiniranje pojma građanskog društva. Višestruki su razlozi reaktualizacije građanskog društva i odnosa građanskog društva i države.

* *Pero Maldini*, dipl. politolog, magistar političkih znanosti iz Dubrovnika.

Velike društvene promjene u društvima razvijene demokracije bile su uvjetovane, ponajprije, brzim i sveobuhvatnim tehnološkim (osobito informacijskim i komunikacijskim) razvojem kojim ta društva sociostrukturno i sociokulturno prerastaju u postindustrijska i postmoderna. Unutar njih se traži način daljnjeg razvoja sfere građanskog društva i prilagođavanja novim društvenim prilikama, ponajprije kroz očuvanje i jačanje građanske inicijative i proširenje prostora građanske i političke participacije.

Istodobno, društvene su promjene u društvima srednje i istočne Europe poslije pada socijalizma još dublje i sveobuhvatnije. Tranzicija je, kao skup transformacijskih procesa na putu ostvarenja demokratskog društva, opće obilježje tih društava. Ozbiljenje demokracije vezano je uz cjelovitu društvenu modernizaciju, ponajprije uz politički proces demokratizacije¹. Pritom su uspostava autonomnog građanskog društva i praktična primjena njegovih elementarnih mehanizama i društvenih obrazaca neophodni i nezamjenjivi uvjeti demokratskog razvoja tih društava.

Iako je priroda ovih dvaju vrsta društvenih promjena bitno različita (budući jedne obilježava kontinuitet demokratskog razvoja, a druge snažan diskontinuitet i transformacija iz autoritarnog u demokratsko društvo), one su ponovno i s podjednakom važnošću za razvoj konkretnih društvenih odnosa aktualizirale građansko društvo kao zbiljsko ishodišno mjesto suvremene demokracije. Ta se aktualizacija događa dvojako: a) u teorijskom smislu kao potreba redefiniranja pojma građanskog društva (i države) temeljenog na naslijeđu liberalne demokracije (s obzirom na njegovu uporabljivost u analizi suvremenih društava), te b) kao potreba određenja zbiljskog prostora, sadržaja i funkcija građanskog društva kao bitnog konstituenta suvremenih demokratskih društava i njegova odnosa prema instituciji države.

Pojam i značenje građanskoga društva

Pojam građanskoga društva² potječe od “societas civilis”, što je latinski prijevod grčkoga pojma “koinonia politike”. On izvorno (prema Aristotelu) znači “udruženje”, “općinu”, “zajednicu” građana mišljenu kao političku zajednicu, tj. najviši i ujedno prirodni oblik združivanja slobodnih građana radi zajedničkog odlučivanja o poslovima zajednice (Prpić/ Puhovski/Uzelac, 1990.: 165). Tako je građansko društvo izjednačeno s političkom zajednicom, polisom, ali pojmovno je suprotstavljeno kućnom (prirodnom) društvu koje je društvo hijerarhije, prinude, nejednakosti i neslobode, s obzirom na na-

¹ Pojam se ovdje rabi u širem značenju, ne označava samo formalnu normativno-institucionalnu uspostavu demokratskoga političkog sustava, nego cjelovitu demokratsku konsolidaciju postautoritarnog društva.

² Postoje prijepori o primjerenosti uporabe termina “građanskog društva” u odnosu na termin “civilnog društva”. Gotovo u svim teorijskim radovima kod nas se donedavna redovito koristio termin “građanskog društva” (u našu terminologiju ušao kao prijevod izraza “bürgerliche Gesellschaft” iz njemačke filozofske i politološke literature). Unatrag jednog desetljeća sve češće je u uporabi izraz “civilno društvo” koji se podjednako rabi u kolokvijalnom izričaju (publicistika, politika) kao i u struci. No, budući da se pod tim izrazom najčešće podrazumijevaju posve određeni sadržaji i atributi suvremenoga građanskog društva (nevladine udruge, alternativni građanski pokreti, različite autonomne i o državi neovisne organizacije, mediji i slično), njime se ne zahvaća cjelina pojma. Iako su etimološki oba termina gotovo identična, ipak, uvažavajući ovu distinkciju, ovdje ćemo u tradiciji struke koristiti izraz “građansko društvo”.

čin reprodukcije života i svrhu zadovoljavanja potreba. Nasuprot tome, građani se (samo oni slobodni pojedinci koji su gospodari svojih uvjeta života) slobodno organiziraju u građansko društvo s drugim, sebi jednakim građanima, na temelju prava kojim su njihovi međusobni odnosi uređeni. Svrha ovog društva nije prinuda, nego ostvarivanje zajedničke dobrobiti, sreće kao najvišeg dobra. Sfera kućnoga (prirodnoga) društva sa svojim unutarnjim odnosima gospodarstva i podčinjavanja, slobodnih i neslobodnih članova potpuno je odvojena od sfere građanskog društva i političkog djelovanja za opću dobrobit zajednice u kojem sudjeluju samo slobodni članovi društva (Zakošek, 1991.: 205).

U novovjekovnoj tradiciji pojam građanskog društva zadobiva drukčije značenje. Oslobođanjem radne snage i privatnog vlasništva od patrijarhalnih stega kućnog društva i feudalnih društveno-ekonomskih okvira uspostavljaju se novi oblici društvene reprodukcije. Prevladavanje feudalnog poretka zbiva se kao univerzalizacija robne proizvodnje kojom je i zemljoradnja uvučena u robnu proizvodnju i razmjenu. Taj se proces događa kao civilizacija (pograđanštenje) prirodnih zajednica na feudalno-seljačkom *oikosu*. Umjesto proizvodnje konkretnih proizvoda kojima se neposredno zadovoljavaju vlastite potrebe, robna proizvodnja zadovoljava potrebe proizvođača posredno, tek nakon što se zadovolje potrebe drugog pojedinca. Otud je robna proizvodnja nov način društvene proizvodnje koja razara tradicionalni tip proizvodnje kao i tradicionalne oblike zajedništva. Odnos prema vlastitim potrebama posredovan je tako potrebama drugoga. Tako se odnos prema potrebama konstituira kao interes (Prpić, 1991.: 174 – 175).

Suprotstavljanje prirodnog stanja i države, prirodno pravo i prirodni zakon, te društveni ugovor – novi su pojmovi na kojima se gradi građanska misao od šesnaestoga do osamnaestog stoljeća. Građansko društvo uspostavlja se kao zajednica slobodnih i jednakih pojedinaca koji su kao građani u svojim pravima i obvezama izjednačeni sa svim drugim članovima društva. Slobodni građanin, individuum, uspostavlja se kao temeljni politički, ekonomski i pravni subjekt novog društva. Sloboda (koja znači odsutnost prinude i mogućnost izbora) i jednakost (jednaki uvjeti sudjelovanja u razmjenskom društvu bez obzira na sve posebnosti koje pripadaju sferi privatnosti) svojstva su građanina kao takvog, apstraktnog individuum, neovisno o njegovu konkretnom određenju. Privatno vlasništvo i slobodni rad artikuliraju se mehanizmima ponude i potražnje na slobodnom tržištu i u okviru pravno reguliranog sustava. Tržište tako artikulira i povezuje sve segmente procesa proizvodnje, a time i sve građane – članove društva. Robna proizvodnja integrira društvo kao društvo robnih proizvođača, a građansko društvo tako postaje središnjim mjestom društvene reprodukcije. “Odlika građanskog društva je u sveopćoj snažnoj afirmaciji privatnosti: privatnih interesa, privatnih potreba i njihova zadovoljavanja, odnosno čiste pokretne privatne svojine i privatnog prava. Njegova motorna snaga je slobodna konkurencija” (Tadić, 1988.: 29).

Ekonomski i tehnološki razvitak stvorio je novu – građansku klasu (*bourgeoisie*) koja je bila promicatelj novih, općih i univerzalnih vrijednosti: individualne slobode, jednakosti pred zakonom, humanizma i solidarnosti, ekonomske racionalnosti i novoga industrijskog načina proizvodnje. Kad su društveni odnosi u *ancien regime* postali preuskima za te nove vrijednosti i nove oblike proizvodnje, dogodile su se građanske revolucije (od Olivera Cromwella preko Nizozemske do Francuske revolucije) koje su označile pojavu modernoga građanskog društva i novi tip društvenih odnosa. Ove su re-

volucije donijele novi, horizontalni oblik međuodnosa u društvu. Dotad je postojao samo vertikalni odnos, od monarha ka podanicima. Razvijeni horizontalni odnosi počeli su stvarati novu, građansku državu, istodobno stvarajući i novu vrstu vertikalnih odnosa, čak i ondje gdje su se zadržale monarhije.

Slobodni građani (*citoyens*) kao slobodni i jednaki politički subjekti sudjeluju u procesu artikulacije različitih društvenih interesa. Takvo djelovanje jest političko djelovanje. U modernom se poimanju politika uspostavlja kao sredstvo društvenosti posredovanjem, odnosno kao institucionalna društvena moć posredovanja među različitim interesima, ali i kao borba da se ta moć zadobije ili da se na nju djeluje. Ona podrazumijeva dva aspekta: statički (politički sustav, konstitucija, poredak) i dinamički (politički procesi, utjecaj na vlast, politička borba) (Mirić, 1980.: 40). Političko se djelovanje institucionalizira u okviru političkog sustava. Posredovanjem interesa u političkoj borbi (institucionalizirana borba za preraspodjelu društvene moći, odnosno za drukčije društveno ustrojstvo) stječe se pravo obnašanja vlasti, odnosno pravo korištenja institucionalizirane moći (institucije države).

Građani tako sudjeluju u ustanovljivanju vlasti koja je oličena u modernoj ustavnoj državi. Ustavom i zakonima, koji su doneseni političkom voljom građana, ograničava se pravo države za posezanjem u autonomiju građanskog društva. Instrumenti i oblici djelovanja državne vlasti (koja jedina ima pravo legitimno primjenjivati silu) uređeni su zakonima (pravna država). Tako se uspostavlja država kao posebna politička institucija koja je odvojena od sfere građanskog društva i koja svojim instrumentima treba jamčiti njegovu opstojnost. Nekadašnja distinkcija iz antike i srednjeg vijeka u modernom društvu poprima bitno drukčiju kvalitetu. Moderno se društvo strukturira tako na međusobnoj sučeljenosti građanskog društva i političke države, tržišne ekonomije i politike, sfere privatnog i javnog, civilnog i vojnog, svjetovnog i religijskog kao odvojenih sfera.

Razdvajanjem tih sfera društvo se emancipira od države. Time se otvara slobodan prostor za nesmetano prakticiranje kulture, obrazovanja, vjerske posebnosti, slobodnog udruživanja u različite asocijacije koje omogućuju prakticiranje posebnosti, ali i ograničavanje egoizma, te svojim socijalnim funkcijama omogućuju građaninu zaštitu od rizika tržišne konkurencije. Građansko društvo omogućuje i uspostavu sfere racionalne javne komunikacije koja kao “civilizirano društvo” uzdiže čovjeka iznad “prirodnog” stanja neuglađenih potreba i običaja (Zakošek, 1991.: 207).

Industrijski je razvitak uvjetovao klasnu društvenu podjelu koja je narušila slobodu i principe ravnopravnosti i jednakosti. Novi oblici društvene reprodukcije građansko društvo iznutra rastaču na klase koje se ne razlikuju međusobno po individualnim razlikama, nego po različitim uvjetima sudjelovanja u procesu proizvodnje. Upravo će ta klasna antinomija postati razlogom nove reinterpretacije pojma građanskog društva (Marx/Engels, 1989.). Ta se strukturna podjela unutar građanskog društva artikulira kao temeljni interesni i politički sukob. Taj sukob pak, distinkciju između građanskog društva i države postavlja kao granicu između kapitalističkoga (buržoaskog) društva i države kao instrumenta prisile u rukama vladajuće (buržoaske) klase. Emancipacija društva od države ima se stoga odviti kroz ukidanje svih uvjeta koji takve društvene odnose re-

produciraju, ponajprije ukidanjem klasnoga društva, a time i države kao instrumenta prisile.³

Unatoč socijalističkim revolucijama koje su uspostavile drukčije društvene sustave kao alternativu kapitalizmu, sukob rada i kapitala koji je prouzročio klasni rascjep građanskog društva u kapitalističkim liberalno-demokratskim društvima ipak se nije produbio do razine koja bi ta društva odvela u diskontinuitet, promijenivši njihov razvojni put. Naprotiv, razvoj tih društava prema masovnom potrošačkom društvu i državi blagostanja fragmentirao je socijalnu strukturu i stvorio posve drukčije osnove društvenih razlika. To je bitno promijenilo nekadašnju klasnu strukturiranost društva, a time i klasno-političke tenzije temeljene na toj osnovi. Kasnije, u uvjetima državnog intervencionizma i složene mreže međudnosa između građanskog društva i države, u modernim se kapitalističkim društvima još više izgubila jasna distinkcija između tih dviju sfera.

U uvjetima postindustrijskog društva, koje obilježavaju izraženiji individualizam i društvene vrijednosti kvalitete života, iznova se naglašava potreba veće autonomije građanskog društva kao sredstva proširenja prostora individualne slobode, građanske inicijative, građanske i političke participacije. Kod mnogih je suvremenih teoretičara građanskog društva (osobito lijeve provenijencije), a nasuprot klasičnom liberalnom poimanju (koje uključuje tržište i predstavničku demokraciju), prisutna težnja da se koncept liberalnog poretka unaprijedi s pomoću novih društvenih pokreta. Tu je ponajprije riječ o isticanju važnosti nove društvene pojave, a ne o negiranju značenja tržišta i etabliranih demokratskih institucija, koje su predmet kritike novih društvenih pokreta. Naime, unutar društvene stvarnosti razvijenog kapitalizma i komunikacijama sve više povezanog društva, građansko društvo obilježava relativno širok i sve veći skup nedržavnih udruga i neekonomskih interesnih skupina. One izrastaju na procesima individualizacije, koji u središte postavljaju pojedinca s razvijenim potrebama zadovoljenja i zaštite individualne slobode i prava pojedinca. Građansko društvo postaje onom nedostajućom vezom između "svijeta života" i sfere javne politike (usp. Habermas, prema: Beyme, 1996.: 33-34). Unatoč reduciranosti pojma građanskog društva u odnosu na klasični liberalni pojam, značenje ovog koncepta je veliko. Na Zapadu nije usmjeren toliko protiv jake države (kao što je to slučaj na Istoku), nego prema nužnoj nadopuni državne regulative. Na Istoku je njegov razvoj uvjet demokratizacije i brana autoritarizmu i nacionalizmu. U tom smislu veliku ulogu imaju upravo različite nevladine organizacije i institucije koje su dovoljno jake da mogu održavati ravnotežu s državom i koje pojedincu omogućuju laički (nepolitički), ali djelatni utjecaj na vitalna pitanja društvenog života (Gellner, 1994.: 5, 52).

Karakteristično postmoderno shvaćanje tako određuje građansko društvo kao "oblik političkog društva temeljenog na gustoj mreži nevladinih organizacija i skupina utemeljenih na autonomnom praćenju različitih socioekonomskih interesa, spremnih otkloniti pokušaje države u stjecanju kontrole nad ovim aktivnostima. Dijelovi građanskog društva uključuju takve elemente kao što su nezavisni mediji, vjerske zajednice, humani-

³ Upravo je ovaj segment Marxove teorije imao znatne posljedice za kasniji razvoj socijalističkih društava. Naime, unutar utopijske ideologije besklasnog društva razvijao se koncept odumiranja države (u samoupravnim socijalizmu), odnosno koncept objedinjavanja društva i države (u realnom ili državnom socijalizmu). Ti su koncepti bili ideološka osnova zatiranja građanskog društva.

tarne organizacije, poslovni lobiji, profesionalne udruge, sindikati, sveučilišta i neinstucionalizirani pokreti za različite društvene prigode. Postojanje građanskog društva ne ovisi samo o prisutnosti velikog broja udruga i organiziranih skupina, nego o ozračju u kojem djeluju. (...) Društvo je građansko samo onda kad njegove sastavne skupine zbiljski iskazuju mjeru samoograničenja temeljenu u priznavanju legitimnosti interesa drugih skupina – priznavanje koje je uvijek ojačano postojanjem skupina s kojima se preklapaju uz obvezu odricanja od nasilja u rješavanju društvenih sukoba” (Parrot, 1997.: 22 – 23). Država pritom osigurava slobodnu artikulaciju interesa, inicijativa, razmjenu svih ideja kao i tržišnu razmjenu svih drugih roba. Pritom ne nameće vlastitu moć više nego što je potrebno upravo za osiguranje rečene slobode. Ovakav postmoderni model građanskog društva koji podrazumijeva “relativnu autonomiju, pluralizam vlasništva, zakonom zaštićene nedržavne institucije, te koji osigurava ili barem omogućuje demokratsku kontrolu države i demokratizaciju samog društva i države” (Mesić, 1991.: 311) mogao bi biti osnova za daljnje razmatranje. Naime, unatoč ograničenjima, sadržava bitne sastavnice teorijskog naslijeđa, te označava osnovne crte društvene stvarnosti suvremenih demokracija.

Usporedo s uspostavom (svjetovne, laičke, političke) države i njezinom odvojenošću od građanskog društva razvija se i teorija modernoga građanskog društva. Njezin razvojni slijed nije jednolik niti pojmovno jednoznačan. Konkretno povijesne prilike i društveno okruženje imali su izrazit utjecaj na pojedine teorijske pristupe, štoviše, oni su i nastali kao reakcija na društvene prilike svoga vremena. Suvremeno poimanje građanskog društva tako nužno sadržava mnoge bitne sastavnice koje proistječu iz bogatog naslijeđa građanske misli i teorija građanskog društva, osobito interpretacija distinkcije države i građanskog društva.

Tako građansko društvo istodobno podrazumijeva prostor autonomnog organiziranja i djelovanja pojedinaca, građanskih organizacija i institucija, ekonomskih i političkih korporacija kao i prostor artikuliranja vlastitih i općih interesa te zadovoljenja individualnih i korporativnih potreba u okviru tržišta i pravnog poretka, prostor ostvarivanja individualnih sloboda, građanskih prava, političkog i građanskog pluralizma, ugovorom utemeljen i zakonima reguliran prostor društvenih odnosa, odnosno prostor tvorbe i djelovanja sociokulturnih elemenata društvene integracije. Pojam države pak, podrazumijeva državu kao političku zajednicu građana, odnosno državu kao skup institucija i državnih ustanova (pravnih, administrativnih, policijskih, vojnih) koje reguliraju i jamče određene društvene odnose.

Čitava novovjekovna povijest nastanka i određenja pojma i značenja građanskog društva i države je povijest određenog protuslovlja i istodobne komplementarnosti između građanskog društva, stupnja omogućene mu slobode i autonomije i njegove samo-regulirajuće (ne)spособnosti nasuprot regulatornim instrumentima države i njezinim prerogativima za upletanje u sferu građanskog društva. Pritom anglosaksonska i francuska tradicija ovu distinkciju izrazito ističu, dok njemačka tu distinkciju reducira (politička zajednica građana), ali je teorijski uobličuje u modernom smislu.⁴ Stoga, jedno-

⁴ Za razliku od prosvjetiteljske misli po kojoj se država stvara kao rezultat proizvoljne volje građana koji za zaštitu svojih interesa sklapaju ugovor, Hegel smatra da je država organizirana na osnovi viših moralnih načela u odnosima nužne čudorednosti. Građansko društvo se ne promatra kao prirodni uvjet slobode već kao

značno određenje pojmova građanskog društva i države, te njihova međudnosa nije moguće izvan teorijskoga, temporalnog i konkretnoga društvenog konteksta. U različitim povijesnim epohama i unutar različitih teorijskih diskursa težište je na različitim elementima koji se pod rečenim pojmovima podrazumijevaju.

Građansko društvo u razvijenim demokracijama

Razvoj modernih kapitalističkih društava obilježila je dezintegracija modela industrijske proizvodnje i granske privredne povezanosti ustupajući mjesto brojnim novim tehnološkim procesima, informatičkoj i komunikacijskoj povezanosti, te novim organizacijskim oblicima. Usporedno s procesima tehnološkog razvoja društva teku i procesi društvene modernizacije koje obilježavaju novi oblici poduzetništva, diversifikacija industrijskih zanimanja, profesionalna specijalizacija, novi oblici komunikacije (masovni mediji, informatizacija), opća decentralizacija upravljanja, sve viši stupanj obrazovanosti. Sve je to iznimno diversificiralo gospodarsku, vlasničku i tehnološku osnovu ekonomije što je uvjetovalo i korjenite promjene u socijalnoj strukturi tih društava. Ona se promijenila i postala kompleksnom te ju više nije bilo moguće analizirati kategorijama rada i kapitala i klasne podvojenosti društva. Novu društvenu strukturu karakterizira relativno visoka socijalna fragmentiranost, te znatan porast srednjega socijalnog sloja.⁵ Njegovo mjesto u socijalnoj stratifikaciji nije nužno određeno položajem u procesu društvene proizvodnje, već znatno više određenim sociokulturnim položajem u društvu.

Te promjene kojima se bitno mijenjaju ekonomska i socijalna struktura društva nužno utječu i na promjene unutar vrijednosnog sustava društva i to ne samo unutar suvremenih zapadnih društava, nego gotovo na globalnoj razini. Za industrijsko su društvo karakteristične tradicionalne građanske vrijednosti kao i tradicionalna, uglavnom diho-

povijesno proizvedena sfera čudorednosti koja se smješta između kućnog društva i države. Ta sfera uključuje tržište, društvene klase, korporacije, administraciju i pravo. Kod Hegela je država svrha, pojedinci su samo sredstvo ostvarenja njezine uloge. Ona je izraz opće volje građana koja je dobila svoj stvarni lik upravo u obličju države u kojoj se ta volja odražava (Hegel, 1989.: 318 – 447).

Minuciozna analiza Hegelova djela (osobito njegovih "Osnovnih crta filozofije prava") bila je temelj novih rasprava u kojima su jasnije i metodološki strože izvedeni upravo pojmovi građanskog društva i političke države, te povijesno interpretirana zbivanja poslije Francuske revolucije. Napuštanje spekulativnog pristupa u korist praktičnog i povijesnodijalektičkog poimanja obilježava bitnu promjenu u dotadašnjoj teoriji koja tematizira ove pojmove (detaljnije o tome vidi: Prpić, 1976.: 37 –142).

⁵ Gornju klasu u razvijenim zapadnim zemljama čini 5 – 8% stanovništva (krupni vlasnici, menadžeri korporacija, pripadnici političkih, vojnih i kulturnih elita). Glavninu tzv. "dvoćrećinskog društva" čini oko 70% građana koje gornja klasa uspijeva povući u daljnji ekonomski i društveni razvoj. Manje od 20% građana ekonomski ne uspijeva (no biva obuhvaćeno programima socijalne pomoći). Usporedbe radi, tranzicijska bi se društva mogla nazvati "jednotrećinskima" budući da gornju klasu čine pripadnici političke nomenklature i s njima klijentelistički povezani tzv. "novi bogataši", dok je ostatak građanstva prepušten ekonomskoj stihiji i socijalnoj nesigurnosti (Katunarić, 1996.: 155).

Strukturu građanskog društva na Zapadu čine brojne udruge, u pravilu naglašenoga društvenog angažmana na konkretnim pitanjima, međusobno vertikalno i horizontalno povezane i objedinjene unutar grupacija po području djelatnosti i interesa koje zastupaju. Tako organizirane predstavljaju jakoga i nezaobilaznoga socijalnog partnera vladama i institucijama države, te snažnog moderatora javnog mnijenja.

tomna politička podjela (na ljevicu i desnicu). Tim se vrijednosnim sustavom, osobito tipiziranim političkim orijentacijama, u osnovi, iskazuje odnos prema društvenoj podjeli rada i ekonomskoj preraspodjeli društvenih dobara. Riječ je dakle o vrijednosnim i političkim orijentacijama pretežno materijalističkih obilježja okrenutih pitanjima ekonomskog rasta i blagostanja (Inglehart, 1977.: 69 – 71). Prijelaz društva iz industrijske u postindustrijsku epohu obilježen je znatnim kulturalnim promjenama, osobito na razini društvenih vrijednosti gdje sve veći broj građana svoje društvene vrijednosti pomiče iz područja materijalnog blagostanja i osobne sigurnosti prema području kvalitete života.

Na individualnoj razini, kao i na društvenoj (političkoj) razini, vrijednosti vezane uz slobodu, kvalitetu života i mogućnosti samoaktualizacije pojedinca postaju dominantnima (Inglehart/Abramson, 1994.: 336). Povećavanje ekonomskih učinaka i rast kao svrha djelovanja zamjenjuju se samoizražavanjem i smislenim radom kao potrebom i vrijednošću. Riječ je, dakle, o postmaterijalističkim vrijednostima. Takve vrijednosne orijentacije izravno utječu na kritičan odnos prema političkoj vlasti, što snaži individualnu i građansku inicijativu i potiče procese demokratske participacije. Promjena u pravcu od pretežno materijalističkih vrijednosti ka postmaterijalističkima, uz razumljive razlike, nedvojbeno je zabilježena u mnogim društvima tijekom dvaju desetljeća (Inglehart, 1995.).

Nestajanjem klasne podvojenosti unutar građanskog društva, karakteristične za razdoblje industrijskog kapitalizma, gube na važnosti ili nestaju i oblici interesno-političke organiziranosti na tim osnovama. Klasično djelovanje radničkih pokreta i sindikalnih organizacija sve više ustupa mjesto drukčijim oblicima djelovanja novih autonomnih društvenih pokreta koji se utemeljuju na drukčijim interesnim osnovama. Oni nastaju kao reakcija i kritika masovnoga potrošačkog društva države blagostanja u kojem je građanin reduciran na pasivnog konzumenta roba i informacija, te podložan masmedijskoj manipulaciji u političkim i marketinškim kampanjama. Djelovanje tih pokreta također je reakcija i na ograničenost mogućnosti artikulacije mnogih partikularnih interesa unutar klasičnoga političkog sustava.

Ti pokreti, kao nadklasni i izvanstranački, promoviraju univerzalne vrijednosti, prije svega ljudska i građanska prava (npr. mirovni pokreti i antiratne kampanje, pokreti za ravnopravnost i prava kulturnih, vjerskih, rasnih i nacionalnih manjina, studentski pokreti, subkulturne organizacije svih provenijencija, organizacije za prava oboljelih i hendikepiranih, feministice, organizacije za zaštitu okoliša, humanitarne organizacije, itd.). Osvještavajući mnoge probleme na globalnoj razini, njihovo djelovanje zadobiva univerzalne i multikulturalne atribute, stoga lako prepoznatljive i prihvatljive i izvan vlastitih lokalnih zajednica u kojima djeluju. Oni koriste mnoge neformalne i nekonvencionalne oblike organiziranja i djelovanja, dosljedno izražavajući sumnju prema konvencionalnom djelovanju političkih institucija, poslovnih korporacija i državne administracije (Keane, 1988.: 12). Vrlo izravno, gotovo s razine iskustva svakodnevnog života, permanentno dovode u pitanje postojeću strukturu moći propitujući izvore legitimitnosti struktura političke vlasti i ekonomskih makrostruktura društva.

Oblici njihova interesnog djelovanja kao i njihova socijalna ukorijenjenost drukčiji su od klasičnih političkih subjekata, političkih stranaka. Djelovanje tih pokreta obilježava kvaliteta koja nema klasične političke atribute. Naime, oni nisu usmjereni prema osvajanju političke (državne) vlasti niti su vođeni ideološkim motivima. To djelovanje

proširuje mogućnosti artikulacije različitih interesa i zadovoljenja sve većeg broja potreba koje se ne mogu ostvariti u okviru klasičnih institucija političkog sustava. Svojim djelovanjem i reafirmacijom univerzalnih ljudskih vrijednosti socijalni pokreti utječu na širenje prostora demokracije stvaranjem sociokulturnih pretpostavki društvenih promjena (politička kultura, javno mnijenje, građanska solidarnost).

Moglo bi se ustvrditi da ovi novi obrasci djelovanja novih društvenih pokreta, osim što izražavaju novi postmoderni senzibilitet i težnje postindustrijskog društva, znatno sužavaju klasični rascjep između zbiljskog i idealnog građanina. Oni su u funkciji građanske emancipacije upravo kroz stvaranje uvjeta koji omogućuju građanina kao djelatnog i svjesnog pojedinca koji aktivno participira u svim relevantnim pitanjima svoje zajednice. Ponovna aktualizacija građanskog društva i njegovih funkcija proistječe iz novih društvenih odnosa koji se konstituiraju unutar ove sfere i zahtijevaju redefiniranje prostora i obrazaca političkog djelovanja.

Osim ovih procesa na socijalnoj razini, društvenu stvarnost suvremenih zapadnih demokracija obilježava još jedan bitan proces. Riječ je o razvoju države kao socijalne države, čime klasična dihotomija država – društvo gubi svoje uporište. Već u razdoblju kasnog kapitalizma ta razdvojenost dviju sfera dovedena je u pitanje sve većim i opsežnijim intervencionističkim djelovanjem države (još od vremena prevladavanja cikličkih ekonomskih kriza). Državna regulativa i njezino usmjeravanje određenih društvenih tijekova u skladu s političkim i socijalnim ciljevima društva jednostavno su se nametnuli kao nužnost. Autonomno i od države potpuno slobodno društvo, zbog nepostojanja dovoljno snažnih regulativnih mehanizama, jednostavno nije sposobno ostvariti postavljene društvene ciljeve. Stoga država, na specifičan način, preuzima znatan dio ekonomskih funkcija⁶ radi održavanja privrednog razvoja i izbjegavanja kriza, postizanja blagostanja te osiguranja svoje socijalne funkcije, održavajući tako preduvjete društvene jednakosti građana (Giddens, 1999.: 99-125). Na tim se pretpostavkama zasniva i legitimnost vlasti modernih demokracija.

Taj je međuodnos stvorio specifičnu simbiozu države i društva u kojoj više nije moguće državu promatrati odvojeno od građanskog društva, kao samostalnu sferu, nego kao njegovu funkciju i formu “samoorganizacije društva” (Böckenförde, 1991.: 217). No, bitna je kvalitativna razlika između ove nove uloge suvremene države, u odnosu prema nekadašnjoj, njezina razvijena demokratska osnova. Naime, razvijenim demokratskim mehanizmima građanskog društva učinkovito se ograničava i kontrolira funkcija države u pogledu individualnih i društvenih sloboda. Klasičnoj političkoj participaciji ovdje se pridodaje i građanska participacija djelovanjem autonomnih građanskih pokreta i organizacija i njihova utjecaja na odluke političkih institucija. Time, zapravo,

⁶ “Za današnju identifikaciju države i privrede važno je da država služi industrijsko-privrednom procesu. Širina njezinih zadaća doduše raste, ali u istoj mjeri slabi i njezina moć odlučivanja. Ona u svojoj upravljačkoj i regulativnoj funkciji ne zauzima položaj nekoga “višeg trećeg” koji sam drži uzde u rukama, nego je nosilac jedne *komplementarne funkcije* za industrijsko-privredni proces. Ona sa svoje strane mjerodavno ne određuje razvoj i regulaciju privrednog procesa, nego postupa reaktivno na podatke i tendencije koje autonomno slijede iz privrednog procesa. Nije država subjekt takozvanog procesa globalnog usmjeravanja nego industrijsko-privredni proces; država je njegova “izvršna ispomoć”, ona na sebe preuzima neuspjeha da bi osigurala njegovo imanentno funkcioniranje, orijentirano k rastu, produktivnosti i prihodu” (Böckenförde, 1991.: 229).

autonomna sfera građanskog društva zadržava sve svoje bitne atribute, štoviše, u kvalitativno novom odnosu na funkcije političke države dodatno ih proširuje i ojačava.

Odvojenost države i društva, odnosno odvojenost javnog i privatnog svakako je najistaknutije obilježje i civilizacijsko dostignuće modernog društva. Ta odvojenost uvjetuje odnose međusobne potpore i međuovisnosti dviju sfera. Država omogućuje visok stupanj otvorenosti za građanske inicijative, a građansko društvo zadobiva odgovarajuću mjeru institucionalizacije (Keane, prema: Mežnarić, 1996.: 149). Razlozi koji mogu biti uzrokom sukoba tako se sustavno smanjuju, prije svega zajedničkim djelovanjem institucija države s raznovrsnim nevladinim udrugama i subjektima građanskog društva. Što je mreža autonomnih i nevladinih organizacija te lokalnih zajednica i njihovih službi šira i organiziranija, to su mogućnosti međusobne suradnje veće, jednako tako i mogućnosti izvanpolitičke artikulacije interesa i razrješavanja sukoba. To podrazumijeva i odgovarajuću otvorenost, razvijenost i osposobljenost institucija i službi države.

Aktualnost građanskoga društva u tranzicijskim društvima

Drugi se dio razmatranja odnosi na mogućnost primjene i razvoja ovog modela u tranzicijskim društvima (osobito u odnosu na sve specifičnosti i razlike), odnosno na to koliko on može demokratizirati javni i politički prostor tih društava. Djelotvornost i funkcionalnost novih obrazaca građanske participacije u razvijenim demokracijama temelje se na neprijepornom uvjerenju većine da je demokracija poželjna, dugoj demokratskoj tradiciji, te na odgovarajućoj političkoj kulturi i razvijenoj sferi javnosti. Nije li izostanak upravo ovih pretpostavki razlog problemima u primjeni tog modela u tranzicijskim društvima? S druge pak strane, s obzirom na društvenu stvarnost tranzicijskih društava (društvena i politička nerazvijenost), je li u njima moguća implementacija gotovih rješenja iz suvremenih demokracija ili je nužna autohtona uspostava društvenih i političkih obrazaca građanskih sloboda i participacije?

Razvijenost je građanskog društva pokazatelj moderniziranosti političke zajednice. A upravo to nedostaje u gotovo svim istočnoeuropskim društvima u tranziciji.⁷ To je i razlog zbog čega su se procesi pluralizacije i liberalizacije u tim društvima relativno lako i brzo ostvarili, ali onaj najvažniji – proces demokratizacije – ostvaruje se znatno teže i sporije, dok je ponegdje posve izostao.⁸ Štoviše, procesi pluralizacije i liberalizacije u multietničkim i multikulturnim društvima (zoran primjer su upravo zemlje bivše Jugoslavije) otvorili su prostor produbljivanju razlika i otvaranju na tim razlikama te-

⁷ “Ograđena i prepuštena sebi, Istočna Europa teško da je mogla izbjeći razdorne sukobe i njihove posljedice. Bez posredujućih organizacija civilnog društva i bez posluha za nadolazeću težinu sukoba, razdorni nacionalizmi mogli su se učinkovito pothranjivati “demokratskim tekovinama” Zapada: strankama i slobodnim izborima. Bez civilnog društva, višestranačje kao osnovica artikuliranja interesa u novonastalim je državama u pravilu sankcioniralo pluralnost društva: poglavito onih višetličkih.” (Mežnarić, 1996.: 149)

⁸ U tim su društvima liberalizacija i pluralizacija krajnje restriktivno shvaćeni tek kao mogućnost slobodnog apolitičkog organiziranja (nakon nestanka stege bivšega autoritarnog sustava), a ne kao procesi ostvarivanja individualne slobode, tolerancije, građanske jednakosti i socijalne pravednosti. Daljnji proces demokratske konsolidacije kojim bi se uspostavila stabilna demokracija usporen je ili čak onemogućen.

meljenih sukoba. Ti su procesi djelovali retrogradno i krajnje destruktivno, razarajući i one minimalne, dotad razvijene odnose građanskog društva.

Institucionalna uspostava demokratskog ustroja svakako je neophodan uvjet koji uopće može jamčiti razvoj političkog pluralizma, građanskih sloboda i sustav pravne regulacije.⁹ No, formalna demokracija ne znači i stvarnu demokraciju. Ona ostaje sama sebi svrhom ako izostaje njezin stvarni sadržaj – skup svih socijalnih institucija koje čine građansko društvo, a čiju autonomiju onemogućuju politička vlast ili kapitalistički ekonomski odnosi. Takva situacija dovodi do toga da institucionalno-politički ustroj države ne korespondira s djelovanjem glavnih političkih aktera, segmenata državnog aparata (vojske, policije, sudstva) i nepolitičkih društvenih aktera (interesnih skupina, poduzetnika, crkve), što onemogućuje razvoj demokratskih odnosa.

Tranzicijska društva ne uspijevaju na jednak način ni jednakom uspješnošću ostvarivati svoje ciljeve zbog znatnih razlika među njima.¹⁰ Tako su neka tranzicijska društva znatno odmakla u ostvarenju tranzicijskog preobražaja, dok su druga obilježena autoritarnim aberacijama. Nakon formalno-institucionalne uspostave demokratskoga društvenog ustroja, nova politička vlast u tim društvima u pravilu zadržava autoritarne oblike vladanja ili iskazuje tendenciju k njima. U tom je smislu recentno hrvatsko društvo zoran primjer. Naime, politička vlast nije konstituirala javnopolitički prostor kao državu, a socijalni prostor kao građansko društvo. Umjesto svrhovitog i racionalnog instrumentarija pravne države, koji je preduvjet za razvoj građanskog društva (a time i individualne slobode i pravne jednakosti), država je bila u funkciji instrumenta političke vlasti. Dok instrumenti demokratske pravne države demilitariziraju i pravno normaliziraju socijalno polje, ovakva se država uspostavlja kao despotska. Vođena i instrumentalizirana od političke vlasti, svojim mehanizmima ona populistički politizira, mobilizira i militarizira socijalno polje, potpuno ga podvrgavajući apsolutnim kolektivnim svrhama (Lalović, 2000.: 192).

Ove su tendencije posljedica autoritarnoga političkog naslijeđa (sociokulturnog i sociostrukturnog). Nekadašnji su socijalistički poredci emancipaciju građanina nastojali ostvariti ukidanjem društvenih uvjeta (klasne podvojenosti unutar građanskog društva)

⁹ Kriteriji kojima neko (tranzicijsko) društvo mora udovoljavati da bi bilo demokratsko, kako to određuje Robert Dahl, jesu: “sloboda udruživanja, sloboda mišljenja, aktivno izborno pravo, pasivno izborno pravo, pravo političkih elita da se natječu za glasove birača, pluralizam izvora informacija, slobodni i poštenu izbori, institucije koje politiku vlade čine ovisnom o volji birača i ostalim oblicima izražavanja preferencija građana.” Juan Linz demokratskim označava one političke sustave koji “dopuštaju slobodno oblikovanje političkih preferencija, korištenjem temeljnih sloboda na udruživanje, informiranje i komuniciranje, u svrhu slobodnog natjecanja lidera kako bi oni u redovitim razmacima i nenasilnim sredstvima potvrdili svoj zahtjev za vlašću (...), a da se iz tog natjecanja ne isključuje nijedan djelatni politički položaj ili da se nijednom članu političke zajednice ne zabrani izražavanje njegovih preferencija” (Merkel, 1999.: 125).

¹⁰ Te bi se razlike mogle odrediti u odnosu na: a) postojanje ili izostanak građanske tradicije u postsocijalističkom razdoblju, b) izvanjsku nametnutost socijalizma ili autohtonost socijalističke revolucije, c) postojanje nacionalne države u postsocijalističkom razdoblju ili njezino ostvarenje u postsocijalizmu, d) totalitarni ili autoritarni karakter vlasti u razdoblju socijalizma, e) provenijenciju političkih aktera koji su izveli postsocijalističke promjene (bivši komunisti, reformirani komunisti, komunistički disidenti – lideri opo-nentskih demokratskih pokreta ili pak komunistički disidenti nedemokratske provenijencije), f) način i intenzitet kojim su promjene izvedene i g) stupanj ekonomske razvijenosti.

koji ga svode na apstraktan individuum, na otuđenog i eksploatiranog pojedinca. Praktično, to se ostvarilo kao ukidanje autonomije čovjeka i društva i podvrgavanje tih sfera voluntarističkoj kontroli političkih institucija ideološke i partijske države, ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i ukidanje tržišta kao alokacijskog i distributivnog mehanizma.¹¹ Usto, socijalističke revolucije temeljene na tim postavkama nisu se dogodile u modernim industrijskim društvima. Socijalizam se formalno uspostavio u društvima čija su bitna obilježja bila krajnje nerazvijeni društveni i ekonomski uvjeti (predmoderne, ruralne tradicijske zajednice¹²). Oblikovale su se nove socijalističke zajednice društveno integrirane novom kolektivističkom ideologijom, što je za posljedicu imalo ukidanje građanskog društva ili sprečavanje njegova razvoja (u nerazvijenijim zemljama Istočne Europe).

Društvene pretpostavke stvaranja segmenata građanskog društva i građanskog pluralizama u takvim uvjetima su izostale unatoč razvoju industrijskog načina proizvodnje.¹³ Dogodio se proces modernizacije bez modernosti, industrijskog razvitka bez građanskog razvoja, ideološke umjesto organske društvene integracije. Društvena nerazvijenost, uvjetovana tom ograničenom modernizacijom, znatno je pridonijela obnovi ideoloških integrativnih obrazaca (nacionalnih umjesto klasnih), te autoritarnih i nedemokratskih obrazaca vladanja: jednpartijske su sustave u nekim zemljama zamijenili sustavi s dominantnom strankom i slabom opozicijom.

U usmjeravanju društvenih procesa u tranzicijskim društvima političke elite imaju veliku ulogu. Ona je nerazmjerno veća nego što je to slučaj s političkim elitama u zapadnim demokracijama s izgrađenim institucijama i razvijenom političkom javnošću. Tijekom desetljeća socijalističkog sustava aparat partijske države bio je glavni instrument političke vlasti i društvenih promjena, što je znatno utjecalo na percepciju poli-

¹¹ “Uvjet uspostavljanja ovako pojmljene zajednice je ne samo ukidanje privatnog vlasništva, nego i ukidanje tržišta kao konstituensa društvenosti robnih proizvođača. Ukidanje robne proizvodnje i tržišta otuda znači i ukidanje grada kao specifičnog subjekta dezintegracije prirodnih proizvodnih zajednica i novog oblika integracije autonomnih individua. Nije pri tome riječ, iako je to osobito značajno, tek o zatiranju građanstva kao socijalnog sloja, nego o specifičnom tipu segmentacije odnosa i ustanova koje proizvodi socijalistički porredak” (Prpić, 1991.: 178).

¹² Pojam zajednice ovdje je mišljen kao prirodna zajednica zasnovana na agrarnom načinu proizvodnje sa svim karakterističnim društvenim obilježjima (patrijarhalna, autoritarna, autarkična, kolektivistička). To je zajednica koju nije zahvatio proces robne proizvodnje koji je svojom univerzalizacijom već davno rastočio takve zajednice na Zapadu stvorivši pojedinca kao slobodnog individuum i uspostavivši tržište kao novi *locus* posredovanja robnih proizvođača i društvene integracije uopće. Ove zajednice, kao predgrađanske, predindustrijske, te stoga predmoderne, nisu nikada evoluirale u društvo. Običaji, imperativ složnosti i jedinstva, kolektivizam, podaništvo, povjerenje i tradicija elementi su društvene integracije ovih zajednica.

Društveni odnos u zajednici zasniva se na subjektivnom osjećaju međusobne povezanosti njezinih pripadnika za razliku od modernog društva gdje je taj odnos utemeljen na racionalno motiviranom kompromisu interesa ili njihovom povezivanju, neovisno o tome je li u pitanju vrijednosna ili ciljna racionalnost (Đurić, 1987.: 269-270).

¹³ “Ne samo što je najveći broj organizacija koje se normalno smatraju dijelom civilnog društva bio integriran u partijsku državu u komunističkoj Europi, već su one i u materijalnom pogledu zavisile od takve države. Zato za takve potencijalne aktore u političkom procesu i nije u interesu da žele svoju samostalnost” (Linz/Stepan, 1998.: 293).

tičke prakse i na političku kulturu uopće. Instrumentalizacija državnog aparata u ostvarenju tranzicijskog projekta (s obzirom na autoritarno političko naslijeđe) vodi obnovi autoritarizma. Uspostava demokratskih obrazaca, sustava kontrole vlasti i državnih institucija organski je način demokratizacije javnog i političkog prostora. No, on se susreće s ključnim problemom izostanka demokratske tradicije i demokratskoga socio-kulturnog kapitala (političke kulture, prije svega). Priklanjanje jednom ili drugom modelu ovisi i o političkoj provenijenciji političkih elita i znatno utječe na oblikovanje tranzicijskih političkih sustava.

Upravo hrvatski tranzicijski model u prvom postsocijalističkom desetljeću obilježava snažna uloga države kao instrumenta političke vlasti, što je znatno pridonijelo obnovi političke autoritarnosti. Politički legitimitet, društvena integracija i socijalna pokretljivost temeljeni su znatno više na ideološkim nego na organskim osnovama.¹⁴ Politička vlast tako je za sebe monopolizirala funkciju političkog arbitra u društvu, čime je marginalizirala i depolitizirala građansko društvo kao ishodište različitih društvenih interesa i prostor njihove artikulacije.

Slabost ukupnoga socijalnog kapitala društva (Coleman, 1990.: 304 – 306) i njegova niska responzivnost u odnosu na zahtjeve demokratizacije, te sociokulturni (vrijednosni) sklop oličen u paternalizmu, građanskoj pasivnosti i odsutnosti individualne odgovornosti (osobito za ekonomske uvjete života) najveći su subjektivni problem tranzicijskih društava. Upravo oni usporavaju proces demokratizacije i omogućuju kontinuitet političkih obrazaca autoritarizma i naglašeni paternalizam države, znatno više nego ekonomska i društvena nerazvijenost.

Iako su politički sustavi zapadnih demokracija uzor tranzicijskim društvima, ne treba očekivati da će se politički sustavi u tranzicijskim društvima kao i odgovarajuća im politička kultura izgraditi kao kopije tih uzora. “Djelatni principi demokratske zajednice i njezine civilne kulture – način na koji političke elite donose odluke, njihove norme i stavovi, kao i norme i stavovi običnog građanina, njegov odnos prema vlasti i ostalim građanima – istančane su sastavnice kulture” (Almond/Verba, 2000.: 14). Iako vrlo slične i temeljene na zajedničkim vrijednosnim i političkim osnovama, te sastavnice svakako nisu iste ni u svim društvima zapadnih razvijenih demokracija, a poglavito nisu iste u tranzicijskim društvima. Stoga doslovno presađivanje pojedinih rješenja razvijenih demokracija u tranzicijska društva neće dati željene rezultate. Naprotiv, svjedočimo brojnim aberacijama i obratnim ishodima takvih aranžmana. Osnovne vrijednosti de-

¹⁴ Legitimitet se političke vlasti nije zasnivala na načelima punog poštovanja demokratske procedure u uspostavi, te posebno u funkcioniranju političke vlasti, nego znatno više na ideološkim osnovama (nacionalizam prije svega, koji je prerastao u opći politički diskurs putem kojega se izražavalo političko pristajanje uz vlast i državu). “Proizlazi da vlade postaju nelegitimne – despotske – uvijek onda kad potisnu javni duh koji se rađa udruživanjem u socijalne grupe. Jedinstvo građanskog društva ne smije se postići po cijenu društvene solidarnosti.” (A. Ferguson, prema: Keane, 1991.: 143). Integracija socijalne zajednice tu se ne zasniva na organskim elementima, “odozdo”, putem interesno-političkog povezivanja unutar građanskog društva, nego političko-ideološkim povezivanjem različitih društvenih skupina “odozgo”. Takva integracija otupljuje prirodne društvene antagonizme i neutralizira društvene sukobe (usp. Tadić, 1988.: 140).

mokracije¹⁵ imaju univerzalan i opći karakter, pa tako stupanj njihovog ostvarenja može biti jedina objektivna mjera demokratičnosti određenoga konkretnog političkog sustava.

Demokratizacija tranzicijskih društava i uspostava autonomnoga građanskog društva zbiva se primarno kroz dva osnovna procesa: deideologizaciju odnosno interesno utemeljenje društvenih odnosa te institucionalizaciju pravnog okvira socijalnog prostora u pravnoj državi. Osim toga, znatan je i proces sociokulturne adaptacije. “Raspad ograničenih zajednica i njihovih čvrstih, eksplicitno izraženih kodova pruža pojedincu slobodu izbora životnog stila, ali ga istodobno tjera na ‘refleksivnost’, odnosno na ponašanje koje je vođeno sviješću o tako promijenjenom stanju” (R. Kalanj, u: Giddens, 1999.: 174). To su nove vrijednosti, iste one koje promovira razvijeni svijet kroz svoje globalizacijske i integracijske procese, a čije prihvaćanje, zbog njihove univerzalnosti, nije nužno uvjetovano stupnjem društvenog razvoja konkretnog društva.¹⁶ Stupanj prihvaćanja tih vrijednosti označit će i stupanj vrijednosne i kulturne integriranosti u globalizacijske procese. Štoviše, to može kvalitativno utjecati na pravce i dinamiku transformacijskih procesa društava u tranziciji onoliko koliko se ona tim utjecajima otvore. “Nestanak starog identiteta i stvaranje novog, ulazak tranzicijskog društva u globalni svijet i ulazak tog svijeta u tranzicijsko društvo, nisu različiti nego jedan istovjetan svjetski proces globalizacije kojeg možemo analizirati u oba naznačena aspekta i značajno nadvladati ulogu političkih aktera. (...) Na taj način, inovacijska transformacija proizvodnih i tehnoloških struktura te socijalnih institucija utječe na promjene društvenih vrijednosti i kulture u tranzicijskim društvima” (Cifrić i dr. 1998.: 83).

Zaključak

Autoritarne političke aberacije tranzicijskih društava, koja su uspostavila samo formalno demokratske institucije, mogu se prevladati razvojem građanskog društva kao ključnog činitelja koji tranzicijskim društvima nedostaje da bi se proces demokratizacije odvijao autohtono, odozdo, organski. Tranzicijska se društva samo tako mogu približiti suvremenim razvijenim demokratskim društvima s kojima dijele demokratske vrijednosti. Formalno-demokratski institucionalni okvir ne može osigurati demokraciju. Jedino građansko društvo može potisnuti autoritarne oblike političke vladavine u korist demokratskih. Pritom je osobito važno da se političko i sociokulturno naslijeđe, oličeno u karakterističnoj autoritarnoj političkoj kulturi, prevlada razvojem autonomije i širenjem

¹⁵ Političku toleranciju, slobodu, demokratske norme (jednakost pred zakonom, sudski postupak), ljudska prava, pravo na razliku, slobodu medija, te slobodne i kompetitivne izbore mogli bismo odrediti kao temeljne vrijednosti demokracije. (J. Gibson i dr. prema: Vujčić, 1999.: 117). Bez ostvarenja ovih vrijednosti demokratski poredak uopće ne bi bio moguć.

¹⁶ Proces sociokulturne adaptacije mogao bi se objasniti Beckovim konceptom “refleksivne modernizacije” (usp. Tomić-Koludrović, 1999.: 176, 188; Giddens, 1999.: 35–43). Refleksivnom modernizacijom, odnosno mijenjanjem percepcije društva i društvenog ponašanja (na individualnoj razini), te političke i radne kulture (na društvenoj razini) kroz postupno prihvaćanje univerzalnih društvenih vrijednosti (npr. individualizam, pluralizam, tolerancija, svijest o građanskim pravima i slobodi) mogu se prevladati ili umanjiti znatne sociokulturne razlike koje još uvijek odjeljuju mnoga društva u tranziciji od društava razvijene demokracije.

prostora slobodnog djelovanja socijalnih subjekata građanskog društva, te postupnim stvaranjem građanske političke kulture.

Iako su nevladine organizacije i građanske udruge bitno obilježje razvijenoga građanskog društva, uspostava građanskog društva u uvjetima tranzicije ne može se svesti i mjeriti samo brojem takvih udruga i organizacija.¹⁷ Od njihova je broja znatno važnije njihovo djelovanje i stvarni utjecaj na tvorbu javnoga političkog prostora i razvoj participativne političke kulture (Almond/Verba, 2000.: 14–15). Istodobno, razvojem sfere javnosti i odgovarajuće političke kulture proširuje se i prostor djelovanja subjekata građanskog društva.

Građansko društvo – strukturirano kao mreža organizacija, udruga, institucija, te javnosti – uspostavlja se kao kontrolni mehanizam i korektiv političke vlasti. Ono sprečava ili bitno ograničava tendencije centralizacije, zatvorenosti u odlučivanju, uzurpacije državnih funkcija i ostalih nedemokratskih i tendencija. Time izravno utječe na viši stupanj osjetljivosti političke vlasti, te na njihovu umjereniju i otvoreniju praksu vladanja. Proširenjem političkog prostora izvan formalnih stranačkih i parlamentarnih okvira, politička vlast biva prinuđena uvažavati šire društvene interese i zahtjeve koji dolaze iz pluralističkoga građanskog društva.

Međutim, implementacija obrazaca građanskog društva svakako nije panacea za sve probleme tranzicijskih društava. Izravna implementacija gotovih obrazaca jednostavno nije moguća zbog specifičnosti tranzicijskih društava. Nužno je stoga sadržaje, funkcije i obrasce građanskog društva izgrađivati autohtono, uvažavajući specifičnosti, no polazeći od univerzalnih vrijednosti na kojima se u razvijenim demokracijama ti obrasci temelje.

Literatura

- Almond, Gabriel/ Verba, Sidney, 2000.: *Civilna kultura: politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Politička kultura, Zagreb
- Beyme, Klaus von, 1996.: *Transition to Democracy in Eastern Europe*, Macmillan Press Ltd., Hampshire and London /St. Martin's Press Inc., New York
- Bežovan, Gojko, 2002.: Struktura civilnog društva u Hrvatskoj, *Politička misao*, (39) 1: 63–87
- Böckenförde, Ernst Wolfgang, 1991.: Značenje razlikovanja države i društva u demokratskoj socijalnoj državi sadašnjosti, u: Pokrovac, Zoran (ur.): *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb: 217–231

¹⁷ U mnogim tranzicijskim društvima one još nisu razvile širu socijalnu osnovu unutar društva, aktivno članstvo nije brojno, a njihov je rad često forumski, ponekad i liderski. Također prevladava mišljenje da su mnoge od njih poticane izvana i materijalno ovisne o stranim izvorima (usp. Bežovan, 2002.: 80-81). Zbog teškoća u mobiliziranju članstva i lokalnih resursa u rješavanju problema svojih zajednica ili određenih društvenih skupina, njihova je posrednička uloga između građana, institucija države i tržišta nedostatna. Zbog svega su toga relativno nedjelotvorne i još uvijek bez većega društvenog i političkog utjecaja među građanstvom.

- Cifrić, Ivan, 1998.: Tranzicijski izazovi i globalizacijski kontekst, u: Cifrić, Ivan (ur.): *Društveni razvoj i ekološka modernizacija – Prilozi sociologiji tranzicije*, Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: 79–108
- Coleman, James S., 1990.: *Foundations of Social Theory*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (MA)/London
- Đurić, Mihailo, 1987.: *Sociologija Maxa Webera*, Naprijed, Zagreb
- Gellner, Ernest, 1994.: *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*, Penguin Books, London
- Giddens, Anthony, 1999.: *Treći put: Obnova socijaldemokracije*, Politička kultura, Zagreb
- Hegel, G.W.F., 1989.: *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo
- Inglehart, Ronald, 1977.: *Silent Revolution – Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Inglehart, Ronald/ Abramson, Paul R., 1994.: Economic security and value change, *American Political Science Journal*, (88) 2: 336 – 354
- Inglehart, Ronald, 1995.: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton (NJ)
- Katunarić, Vjerran, 1996.: “Zvezdano nebo”: promjene i determinizam gornjeg stratuma, *Revija za sociologiju*, (27) 3/4: 153–167
- Keane, John (ur.), 1988.: *Civil Society and the State. New European Perspectives*, Verso, London/ New York
- Keane, John, 1991.: Despotizam i demokracija, u: Pokrovac, Zoran (ur.): *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb: 133–169
- Lalović, Dragutin, 2000.: O totalitarnim značajkama hrvatske države (1990. – 1999.), *Politička misao*, (37) 1: 188–204
- Linz, Juan J./ Stepan, Alfred, 1998.: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd
- Marx, Karl i Engels, Friedrich, 1989.: *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb
- Merkel, Wolfgang, 1999.: Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava, *Politička misao*, (36) 3: 121–150
- Mesić, Milan, 1991.: Civilno društvo i postsocijalizam, *Revija za sociologiju*, (22) 3/4: 307–314
- Mežnarić, Silva, 1996.: Europa, njezin istok i jug: što je očekuje?, *Revija za sociologiju*, (27) 34: 145–151
- Mirić, Jovan, 1980.: *Interesne grupe i politička moć*, Cekade, Zagreb
- Parrot, Bruce, 1997.: Perspectives on Postcommunist Democratization, u: Dawisha, Karen/ Parrott, Bruce (ur.): *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*, Cambridge University Press, Cambridge/New York/Melbourne: 1–39
- Prpić, Ivan, 1976.: *Država i društvo*, Mladost, Beograd
- Prpić, Ivan, 1991.: Građansko društvo – zbiljnost ili program postsocijalističkih poredaka?, u: Pokrovac, Zoran (ur.): *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb: 170–180
- Prpić, Ivan/ Puhovski, Žarko/ Uzelac, Maja (ur.), 1990.: *Leksikon temeljnih pojmova politike*, Školska knjiga, Zagreb

- Tadić, Ljubomir, 1988.: *Nauka o politici*, Rad, Beograd
- Tomić–Koludrović, Inga, 1999.: Skeptična generacija u protomodernizacijskom kontekstu, *Politička misao*, (36) 3: 175–193
- Vujčić, Vladimir, 1999.: Politička kultura: politička potpora (legitimacija, povjerenje, identitet); *Politička misao*, (36) 3: 101–120
- Zakošek, Nenad, 1991.: Iščezavanje pojma “građansko društvo” u diskursu društvenih znanosti i mogućnosti njegove kritičke obnove, u: Pokrovac, Zoran (ur.): *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb: 204 – 216

Pero Maldini

CIVIL SOCIETY AND DEMOCRACY IN TRANSITIONAL SOCIETIES

Summary

The article deals with the concept of civil society in relation to its theoretical legacy and also with its meaning within the context of social reality of developed democracies and transitional societies in particular.

The author looks into the fundamental features of the societies of developed democracies where defining the further development of civil society and its adjustment to new social circumstances is under way, primarily due to the preservation and strengthening of the civic initiative and the expansion of the space for civic and political participation.

For transitional societies democracy is a coveted goal. The author’s opinion is that the establishment of an autonomous civil society and the application of its elementary mechanisms is the essential and irreplaceable condition of its realization. He looks into the prospects for the democratisation of the public and the political space of transitional societies by means of the application of social and political patterns of civil society, especially in relation to all the differences and particularities of those societies that serve as inhibiting factors (social and political legacy, authoritarian aberrations). Despite a plethora of obstacles, the prospects for an autochthonous structuring of the civil society within the existing social conditions, based on the same universal values of the civil society in developed democracies, are much bigger than those for the implementation of the ready-made solutions from developed democracies.

Key words: civil society, state, transition, transitional societies, democratisation, social values, participation

Mailing address: Između dolaca 9, HR 20236 Mokošica – Dubrovnik.
E-mail: pero.maldini@du.tel.hr